

Darreres intervencions al jaciment d'Oxirrinc (El-Bahnasa, Egipte)

J. PADRÓ, MAHMUD HAMZA, HASSAN IBRAHIM AMER,
M. MASCORT, E. SUBÍAS, N. CASTELLANO,
M. ERROUX-MORFIN, R. XARRIÉ

El jaciment d'Oxirrinc (El-Bahnasa, província de Mínia) és uns 190 km al sud del Caire, a la riba esquerra del Bahr Yussef. El 1992 es va constituir una missió mixta per excavar aquest jaciment integrada per la Universitat de Barcelona i pel Servei d'Antiguitats d'Egipte (actualment, Consell Superior d'Antiguitats) i dirigida pel doctor Josep Padró i el senyor Mahmud Hamza. El panorama que va trobar la missió era el següent: d'una banda, una necròpolis que de primer havia estat saquejada i que després havia estat excavada pel Servei d'Antiguitats d'Egipte tot sol durant deu anys; de l'altra, una ciutat arrasada feia molt de temps de què només subsistien alguns monuments visibles aïllats.

Les actuacions de la missió es van dur a terme en dues etapes. La primera va anar de 1992 a 1995 i ara no en parlarem extensament perquè ja n'hem donat compte en diverses ocasions i especialment en el cicle Tribuna d'Arqueologia 1994-1995, publicat el 1996 (p. 161-173). Ens limitarem a recordar d'una manera breu en què van consistir les actuacions principals:

- Es van documentar les tombes de la necròpolis ja descobertes i excavades.
- Es va continuar l'excavació de la necròpolis en direcció est.
- Es van restaurar algunes tombes i es va netejar tot el sector; sobretot, es va retirar, entre 1995 i 1996, una muntanya de runa que s'havia format immediatament al sud del sector en excavació i que procedia dels treballs anteriors efectuats a la necròpolis.
- Es van fer uns quants sondeigs esporàdics tant a la ciutat com a les necròpolis (habitatges, columnata meridional, porta monumental est, columna honorífica, teatre, muralla nord-oest i necròpolis a l'oest de la ciutat).
- Finalment, es va treballar en la topografia de la ciutat i es van fer els primers intents per reconstruir-ne l'estructura.

Els treballs recents, dels quals ara ens proposem de donar compte, van començar l'any 1996 i, de moment, s'han perllongat fins el 2000. Cal fer constar que aquests treballs es van dur a terme gràcies a la col·laboració de la Generalitat de Catalunya amb la Universitat de Barcelona, amb la constitució d'un grup de recerca de qualitat. A partir de 1999 el Ministeri d'Educació, Cultura i Esports també va participar en aquest projecte. A més, hem d'esmentar la col·laboració de l'Université Paul-Valéry Montpellier III, la Societat Catalana d'Egiptologia, ArqueoRadar, el Centre National de la Recherche Scientifique, la Universitat del Caire, l'Institut Français d'Archéologie Orientale, la Universitat Rovira i Virgili i la Universitat Politècnica de Catalunya.

Durant aquests anys es van prosseguir els estudis dels textos trobats a l'interior de la tomba número 1, datada a l'època saïta gràcies al cartutx que s'hi va trobar i que es pot atribuir amb tota probabilitat al faraó Apries. El constructor d'aquesta complexa i magnífica tomba de pedra era el propietari del sarcòfag localitzat a la cambra principal. Es deia Het, nom escrit en dues ortografies diferents, tal com era habitual en el període saïta, i era profeta de Tueris, profeta de Bastis, profeta dels santuaris divins, noble i príncep, fill de la dama Taixeritkhonsu. Les inscripcions pintades a les parets de la cambra del sarcòfag estan molt mal conservades, però hi vam descobrir el nom d'Oxirrinc escrit en jeroglífics i ortografiat *Per-medjed*, nom que ha donat el copte *Pemdje*. S'ha de destacar que va ser la primera vegada que el nom jeroglífic de la ciutat era trobat a Oxirrinc mateix. Els treballs epigràfics sobre la tomba número 1 es fan sota la responsabilitat dels doctors Hassan Ibrahim Amer, Marguerite Erroux-Morfin i Josep Padró.

L'any 1995 es van obtenir del Servei Geogràfic d'Egipte unes fotografies aèries de la zona d'El-Bahnasa fetes cap a 1990. Això ens va permetre d'assajar noves tècniques de prospecció amb vista, sobretot, a la reconstrucció topogràfica i de l'antic urbanisme del jaciment. Sempre amb aquesta idea, els anys 1996 i 1998 vam fer una sèrie de prospeccions del subsòl per radar de què es va cuidar el senyor Lluís Marí. Per aquest mètode geofísic es van prospectar el sector meridional de la necròpolis, d'on prèviament havíem retirat la muntanya de runa que el cobria; les dunes de l'extrem nord de la muralla oest, que cobreixen una construcció de planta circular; la gran duna longitudinal en direcció nord-sud, que des del nord de les ruïnes de la ciutat penetra als camps veïns de conreu i que correspon, a parer nostre, a l'emplaçament de l'hipòdrom; finalment, els voltants de la columna honorífica, en ple centre urbà, on creiem que hi havia un tetràpilon. També l'any 1998 el senyor Yves Guichard va fer un nombre important de fotografies aèries a baixa altura amb el sistema de penjar en un estel volant una càmera fotogràfica automàtica per mitjà d'un pèndol. Amb tota aquesta documentació i amb l'ajut dels topògrafs Antonio López Cano i Rogelio López Bravo, els doctors Josep Padró i Eva Subías van progressar en l'estudi urbanístic de l'antiga ciutat (vegeu la figura 1). Cal dir, a propòsit d'això, que el doctor Padró va ser convidat a intervenir, al juliol de 1998, al simposi «Oxirrinc, una ciutat i els seus textos», que va tenir lloc a Oxford i a Londres.

Figura 1. Plànol topogràfic del conjunt arqueològic d'Oxirrinic.

Les excavacions arqueològiques es van reprendre el 1999 i van continuar el 2000; es van centrar en la important necròpolis on la missió havia treballat des de 1992. Els treballs, com des del principi, van ser dirigits per Josep Padró i Mahmud Hamza. D'una banda, es va excavar en extensió al sud-oest de la zona excavada anteriorment mirant de treure profit de les indicacions del radar que havia prospectat aquest sector, anomenat *1B*. Les excavacions d'aquest sector van ser conduïdes pel doctor Hassan Ibrahim Amer i per la senyora Maite Mascort. De l'altra, es va prosseguir l'excavació en direcció est, al sector anomenat *2B*; la responsabilitat d'aquestes excavacions va correspondre a la doctora Subías, que va comptar amb la col·laboració de la senyora Núria Castellano. La doctora Erroux-Morfin va fer els calcs de les pintures parietals trobades, que posteriorment van ser arrencades i restaurades sota la responsabilitat del senyor Roger Xarrié. Els textos grecs apareguts els estudia actualment la doctora Concepció Piedrafita. El 2000 es va començar l'excavació d'un nou sector de la necròpolis a l'est del sector *1B*; la doctora Esther Pons dirigeix les excavacions, que de moment estan en curs. En la missió també van col·laborar el topògraf Antonio López i la senyora Castellano, que es va cuidar de la documentació fotogràfica.

Resta explicar que aquests anys la missió va construir un edifici per a residència d'investigadors i magatzem d'antiguitats, el qual es va inaugurar el 1999. Aquest mateix any hi van ser traslladades les antiguitats trobades durant les campanyes anteriors i que fins aleshores es conservaven al magatzem del Servei d'Antiguitats a El-Aixmunein, uns 100 km al sud del nostre jaciment.

L'exposició oral del conjunt d'aquests treballs a la Tribuna d'Arqueologia de l'any 2001 ha estat feta per Josep Padró, Maite Mascort, Eva Subías i Roger Xarrié.

EL SECTOR 1B: UNA NECRÒPOLIS DE L'ÈPOCA BIZANTINA SOBRE UNA TOMBA SAÏTA

L'any 1999 es va iniciar l'excavació d'un nou sector al sud de la tomba número 1. Els anys 1996 i 1998 s'havien fet en aquesta àrea prospeccions geofísiques i electromagnètiques. Aquests treballs previs van donar resultats positius, ja que a tota l'àrea prospectada hi apareixien interferències de magnitud diversa; fins i tot s'identificà una estructura en volta, probablement de pedra, a una gran profunditat.

L'excavació d'aquest sector es va fer durant els anys 1999 i 2000. Un cop retirada la capa de sorra superficial, es va descobrir una vasta zona d'enterraments amb una extensió d'uns 570 m² en què es van trobar més de cinquanta estructures funeràries de l'època cristiana.

Les tombes, de planta rectangular, estaven disposades seguint una ordenació més o menys regular mitjançant unes vies de circulació paral·leles. Les estructures més simples consistien en un retall en el nivell de compactació que feia de paviment. Estaven colgades i no s'hi va trobar cap altre element de construcció exterior. Unes altres tombes, més elaborades, tenien una superestructura feta de tovots que

oscil·lava entre 20 i 40 cm d'alçada conservada. Finalment, les més complexes, els murs de les quals feien entrants i sortints formant nínxols, estaven decorades amb estuc de color blanc. En una d'aquestes tombes estucades aparegué una decoració a base de fragments de pasta de vidre de color blau turquesa a manera de tessel·les disperses. No està de més recordar que a l'antic Egipte la turquesa tenia un alt valor simbòlic i profilàctic. Si tenia to verdós representava el creixement de les plantes i la fertilitat, i servia per evocar el renaixement a la nova vida en el més-enllà. Suposem que aquestes estructures devien estar cobertes amb volta de tovots, perquè en un cas es va constatar l'arrencament de l'arc. Totes s'endinsaven en el subsòl, d'origen geològic, entre 3 i 4 m, molt més del que era necessari i habitual a les sepultures individuals i modestes, de manera que formaven veritables pous funeraris on les parets no havien rebut cap tractament específic. Al fons d'aquests pous s'hi havien dipositat les despulles seguint un ritual homogeni, constatat abans en altres sectors de similar cronologia de la necròpolis d'Oxirrinc.

El ritual d'enterrament

Els difunts s'inhumaven en decúbit supí amb el cap orientat vers l'oest. Tenien els braços col·locats a ambdós costats del cos i les mans encreuades protegien la pelvis o estaven situades paral·leles al cos. Normalment, hi havia un sol individu per tomba, però en alguns casos es van trobar en l'excavació dues deposicions en un mateix pou (en un cas, eren una dona i un infant; o en un altre, eren dos infants enterrats en el mateix moment; cal pensar que hi devia haver una íntima relació familiar entre ells). Els cossos estaven embolicats amb un sudari de teixit, com havien aparegut en altres sectors de la necròpolis d'Oxirrinc excavats en campanyes anteriors. Aquests sudaris es lligaven amb vetes de color vermell. La majoria de cadàvers estaven en un estat de conservació molt bo i tenien cabells abundants, no pas perquè els cossos haguessin estat momificats, pràctica que s'abandonà a l'època cristiana, sinó perquè s'havien assecat abans de corrompre's, sigui per les condicions ambientals o per algun tractament afegit de dessecació. És ben sabut que a l'època cristiana es continuaven preparant els cadàvers utilitzant natró, ungüents o betum en un tractament simplificat de conservació de les despulles.

Volem fer esment, d'entre els múltiples cadàvers que es van localitzar, d'un individu amb unes característiques cranials que indiquen un conjunt de patologies interessants. El crani va ser estudiat pel doctor Domènec Campillo, director del Laboratori de Paleopatologia i Paleoantropologia del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Es tracta d'un adult jove, perquè en cap sutura cranial no s'ha iniciat el procés de sinostosi. A causa de la persistència d'una sutura metòpica completa, l'os frontal s'ha dividit en dos. Podem observar en aquest crani un conjunt de lesions d'origen diferent. Unes, pòstumtes, que no tenen res a veure amb cap patologia, però n'hi ha d'altres que aquest individu es va fer en vida per una agressió comesa de darrere endavant i obliquament de dreta a esquerra. Segurament va ser un traumatisme

produït per un instrument contundent que copejà l'escata parietal dreta i que va empenyer el cap endavant, de manera que el frontal esquerre pegà contra un objecte angular. Sembla que hi ha un incipient procés cicatricial.

A banda del sudari, en alguns casos el difunt era dipositat en una caixa rectangular, un senzill taüt de fusta de escassa qualitat. A vegades, protegien la inhumació dues simples planxes de fusta encaixades al fons d'aquests pous i situades longitudinalment al llarg del cos sense cobrir-lo; altres vegades es cobria el cos amb una estructura lleugera feta amb fulles de palma que a la zona del cap del difunt era més consistent. Fins i tot hi havia una tercera possibilitat que combinava aquestes dues solucions: les planxes de fusta eren fixades amb cordills fets de matèria vegetal, com l'espart. En alguns casos, els taulons eren fragments aprofitats d'altres peces, per exemple, trossos de porta o d'altres mobles. Alguns d'aquests exemples presenten relleus decorats amb motius florals, escenes d'animals i restes de pintura.

Per regla general, a les inhumacions no es col·locava cap aixovar. Ara bé, en algun cas, curiosament a les tombes d'infants, es va constatar que hi havia objectes de tipus personal com ara braçalets d'os o una nina de fusta. La nina representa un personatge femení, situat sobre un petit sòcol, amb els braços creuats sobre el pit, la cara tallada en dos plànols que s'ajunten en l'eix nasal i les formes simplement esbossades, sense cap detall que modeli els rígids trets representats. Aquestes peces tenen clars paral·lelismes a la necròpolis cristiana d'Antinòpolis. També cal fer esment d'elements relacionats amb el vestit i els ornaments com, per exemple, una sivella de cinturó de bronze de l'època bizantina, braçalets de cargolins o denes de pasta de vidre de colors diversos i una xarxa de petites denes de faiança que es feia servir com a element de subjecció dels cabells.

Al sud-oest de l'àrea excavada es van trobar, a més de les tombes habituals, dues petites estructures de tovot que plantegen noves qüestions sobre el ritual. En efecte, es tracta de dos petits quadrats de tovot, un de relacionat amb una sepultura i l'altre independent, que constituïen un petit dipòsit farcit de cranis humans, col·locats amb gran cura, i on hi havia signes clars d'haver estat momificats (benes, resina, petits fragments de cartronatges daurats). És possible que el fet de recollir part d'antigues inhumacions trobades per atzar en el moment d'excavar els sepulcres cristians fos un acte de pietat.

Les restes de l'època saïta

Abans de la creació d'aquesta zona d'enterrament cristiana, tota aquesta àrea havia format part de la necròpolis freqüentada des de l'època saïta. Ho confirma el fet que tocant a les tombes de tovot hi ha la coneguda tomba monumental número 7, que presenta una estructura tripartida. A més, en el curs de les excavacions es van trobar objectes dispersos d'aquest mateix període, com ara la tapadora d'un vas canopi de pedra pintada que representa el geni funerari amb el cap de xacal, Duamutef, un dels quatre fills d'Horus que protegien les vísceres dels cossos momificats. D'altra ban-

da, les remocions cristianes en aquest sector degueren afectar altres estructures encara desconegudes, perquè es va trobar, fora de context, un fragment de capitell hàthòric amb volutes jòniques que sembla que formava part d'una superestructura monumental. Aquest element permet constatar una interessant interpretació de la unió d'elements egipcis i d'època hel·lenística. El mateix cas devia succeir al nord de l'àrea d'excavació, pròxima a les troballes més rellevants d'època saïta, localitzades en campanyes precedents, ja que es va posar de manifest que els qui van excavar les tombes cristianes van assolir amb els seus pous, i a més de 3 m de fondària, part d'una tomba monumental feta amb carreus de pedra calcària, també de l'època saïta, que van reaprofitar, en part, per fer noves deposicions. Aquesta tomba, anomenada *número 13* (vegeu la figura 2), devia constar d'un pou d'accés que devia portar a un petit vestíbul on apareixen disposades en creu una cambra principal en l'eix major i dues de laterals annexes. Cap al nord del suposat pou d'accés hi ha una nova cambra que sembla que completa el conjunt. La tomba major està coberta amb una volta de canó feta amb carreus ben escairats i conté un sarcòfag antropomorf de pedra dura (vegeu la figura 3). El taüt monolític és anepigràfic, encara que als peus es veu l'inici d'una banda vertical on normalment s'inscrivien els textos funeraris. La factura de la peça és molt bona i presenta les característiques estilístiques pròpies de l'art de la dinastia XXVI. En podem remarcar els delicats trets facials femenins. Malauradament, l'interior va ser violat en un moment impossible

Figura 2. Tomba saïta número 13.

Figura 3. Sarcòfag antropomorf de l'època saïta.

de precisar. Els saquejadors hi van entrar desmuntant els carreus de la volta. El reaprofitament cristià del conjunt es constata en unes deposicions que hi ha a les dues cambres laterals i que segueixen els rituals descrits. En un cas, fins i tot es van desplaçar les despulles d'un cos momificat i es van arraconar al fons de la cambra. Com a única troballa destacable del període cristià relacionada amb aquesta tomba número 13, hem de fer esment d'una moneda de l'època bizantina que ens situa pels volts de la primera meitat del segle VII. Aquesta dada cronològica, l'única de què disposem per datar el cementiri cristià tret d'alguns fragments de ceràmica que confirmen l'horitzó, ens permet suposar que ens trobem davant de l'última ocupació funerària de tot el sector excavat de la necròpolis d'Oxirrinc.

EL SECTOR 2B: TOMBES FAMILIARS, CRIPTES I CAPELLES FUNERÀRIES DE LES ÈPOQUES ROMANA I BIZANTINA

El sector 2B rep aquesta denominació a causa del progrés de l'excavació dels anys 1992-1993 cap a la banda oriental de la necròpolis. En aquell moment es va detectar i excavar parcialment un conjunt de tombes de cambra de l'època romana que havien estat reutilitzades en una època tardana mitjançant unes criptes de tovot de marcat caràcter cristià. Llavors parlàvem de la «capella copta», influïts per les denominacions emprades per Flinders Petrie en les seves publicacions sobre el jaciment. L'abast, però, del quadre d'actuació no permetia, aleshores, de copsar plenament la complexa dinàmica de transformació del sector des del període altimperial fins a l'època bizantina.

De fet, l'última ocupació de la necròpolis correspon a diverses cambres de tovot que apareixen degradades, disperses i sense connexió estructural amb la resta del conjunt. Al sector 2B, una d'aquestes últimes manifestacions de l'ús de la necròpolis (primera en l'ordre d'excavació) és una petita cambra que contenia un conjunt d'enterraments ordenats i apilats d'una manera sistemàtica. Hi són tan ben ordenats que sembla que van ser dipositats tots al mateix temps. Anaven embolcallats amb fibra de palma i, com a aixovar col·lectiu, hi havia algunes àmfores de la forma Late Roman 7 que contenien restes que vam fer analitzar i que va resultar que eren encens (resina per aromatitzar), relacionat probablement amb els rituals funeraris. En tot cas, aquesta cambra representa l'última fase de transformació del sector en un moment difícil de determinar amb precisió, que pot arribar, però, fins al segle VII dC.

El progrés dels treballs fets en les excavacions dels anys 1999 i 2000 permet una visió més detallada del conjunt, tot i que encara no en podem definir les dimensions exactes. En efecte, tant el conjunt de cambres subterrànies de pedra de l'època altimperial com les superestructures de tovot s'estenen més enllà en direcció nord i est. Ara com ara, la superfície excavada englobada pels murs de tovot abraça una superfície de 15 × 20 m, aproximadament. L'edificació consisteix en un gran rectangle subdividit en grans naus o espais allargats disposats en bateria, dins dels quals es combinen espais diàfans per a l'accés a les criptes subterrànies i espais compartimentats i organitzats amb vista a les reunions i la litúrgia dels enterraments.

Ara bé, també gràcies al progrés de l'excavació sabem que l'edifici té murs de dues etapes diferents, els quals, però, van quedar integrats en la fase final, de manera que es planteja com a qüestió a resoldre l'aspecte del conjunt en les etapes successives de transformació. En efecte, el mur de tanca occidental, que recolza directament sobre les tombes romanes subterrànies, és diferent, pel que fa a les dimensions i a la tècnica, del mur que delimita la primera nau per l'est. A més, a partir del mur oriental esmentat, s'inicia una estructura més ben cohesionada pel que fa a murs i a composició. En diem *capella funerària* per distingir-la de la nau número 1, que tot i tenir la mateixa funció, no pertany a la mateixa unitat estructural.

*La nau número 1: la fase de les tombes altimperials
i la transformació de les estructures superiors*

La nau número 1 es va començar a desenterrar l'any 1993 en el moment d'excavar les cambres romanes subterrànies que havien quedat a la vista abans de l'inici de la missió. Amb la simple neteja i excavació superficial, es va veure que es tractava d'un espai allargat i diàfan, és a dir, sense compartiments, excepte a l'extrem meridional, on s'havien bastit una caixa d'escala i una porta d'accés a una construcció subterrània que s'enfonsava en les restes desmuntades d'una tomba romana de pedra. Aquesta estructura va ser excavada i documentada en aquell moment, i les restes corresponents van ser retirades per continuar l'excavació del conjunt.

Encara no se sap on és el límit d'aquest espai rectangular que queda colgat sota grans dunes i estrats d'enderroc i abandonament, però de moment sabem que s'hi troba l'accés a la cripta meridional esmentada així com un pou d'accés a una altra cripta arran del mur occidental, la qual, tot i que compleix funcions idèntiques, va ser concebuda d'una manera diferent. L'espai subterrani no va ser construït sinó que va ser el resultat de la remodelació pròpiament dita d'una antiga cambra funerària de pedra, una tomba altimperial que podríem considerar de caire familiar. Aquesta cripta es va utilitzar a bastament i s'hi van fer múltiples deposicions tardanes sense aixovars i amb una preparació senzilla dels cossos enterrats. La nau número 1 és, doncs, un espai de distribució cap a les criptes tardanes i devia proporcionar un espai cobert per formular-hi les últimes pregàries o per fer-hi els rituals de separació entre els morts i els vius. Per això l'espai està decorat amb pintures que van ser executades al tremp de cola sobre una preparació de guix que recobreix les parets de tovtot.

Ara bé, les fases d'ús d'aquesta nau són més complexes del que sembla perquè han aparegut, per ara, dos enterraments aïllats de la resta a sota de la cota de circulació que dona accés a les dues criptes, en un farciment de preparació al costat del mur oriental de la nau, damunt de les tombes romanes altimperials. En un cas, el cos tenia el cap en direcció a l'oest, perpendicularment als murs mestres de la nau. L'orientació del difunt no era una conseqüència de cap necessitat constructiva, perquè el cos quedava cobert pel nivell de circulació. De fet, sembla més pràctic un racó més discret per a un enterrament tan poc acurat. Per tant, s'imposa la idea que es va fer d'aquesta manera per seguir un ritual determinat. Paradoxalment, si l'orientació del cos sembla que té a veure amb el ritual privilegiat pels cristians, l'embenat del cos amb un encreuament típicament romanoegipci sembla que respon, encara, a la tradició pagana atès que substitueix el costum del cartronatge i, per tant, d'alguna manera la momificació completa i l'extracció de les vísceres, pròpies de la tradició faraònica.

Aquest enterrament aïllat sota el nivell de circulació de la nau recolza, a la banda dels peus, sobre el mur oriental, el qual no pot ser coetani de l'occidental, que té unes característiques lleugerament diferents. Es tracta d'un mur que delimita per l'oest un altre conjunt de naus disposades en paral·lel a la primera i que s'estén cap a l'est. Per-

tany, doncs, a la segona fase de transformació del conjunt, la qual ens permet de parlar d'una construcció nova adossada a l'antic espai funerari però que mostra una coherència pròpia i independent de la primera nau: es tracta de la capella funerària esmentada. Tot i això, les criptes, el paviment, l'enterrament aïllat i les pintures de la primera nau han de ser del mateix període de reordenació del sector. Així és que, de fet, l'única part que pot ser anterior és el mur més occidental, aïllat de la resta, remiscència, tal vegada, d'una altra estructura més antiga que devia estar molt malmesa en fer les remodelacions. En definitiva, abans d'utilitzar la nau com a accés a les criptes però en el mateix procés de preparar-les, es va fer un enterrament aïllat d'acord amb una síntesi de rituals funeraris pròpia d'una època que podem situar al final del segle IV dC gràcies als estrats que colguen la tomba romana altimperial.

A la cripta meridional de tovot de la nau número 1 hi havia una caixa d'escala que donava accés a una cambra coberta amb volta. L'espai quedava ensorrat a un nivell intermedi entre el de circulació de la nau i el de circulació i utilització de la vella cambra de pedra, que estava malmesa per la desaparició de la major part de carreus de la volta. A més, es va fer un altre enterrament aïllat al costat mateix de la cripta com si es volgués evitar que aquest cos fos contigu als de l'interior. L'accés a aquesta cripta era enmig de l'aula i devia constituir un espai amb una porta que pràcticament s'havien degradat del tot en el moment de començar les excavacions. De fet, es va trobar una pedra de forma piramidal que devia barrar l'entrada. El mateix sistema de senyalització amb una llosa piramidal es va fer servir a la nau del costat («capella funerària»); en aquest cas la peça mostra una interessant escena pintada que representa dos personatges asseguts, un home i una dona, i que malauradament és incompleta al centre.

És difícil de dir si la construcció de la nova cripta va exigir la destrucció de l'antiga cambra o si només se'n va aprofitar. Caldria disposar de més elements de cronologia relativa per assegurar-ho. El cert és que el farciment de la tomba de pedra no sembla sobtat sinó que palesa un procés de reutilització per a noves sepultures. Gràcies a l'excavació es va identificar un mínim de tres deposicions al farciment, de l'estil romà pagà sense sarcòfag, a base de cartronatges de guix pintat molt malmesos. Sembla que la tomba familiar, ja en procés de degradació, continuava fent el fet malgrat el deteriorament.

La tomba romana de pedra consisteix en una cambra principal i dos annexos a la banda occidental comunicats amb l'espai central a través de sengles portes. La forma general i, concretament, la forma de l'accés a aquesta tomba encara no es poden precisar del tot perquè continuen sota el conjunt funerari de la superfície i no es poden excavar íntegrament. La construcció, força acurada, té una volta de carreus escairats que ultrapassa el mig punt. La cambra principal conté tres sarcòfags arran del terra de la tomba. Un va ser saquejat i buidat a l'època antiga, en un altre hi havia les restes d'un cartronatge aixafat i molt degradat amb una inscripció grega, i finalment, el tercer contenia dues deposicions, un home i una dona, sense aixovar ni cartronatges.

Curiosament, els annexos de la cambra principal feien funcions diferents. En un s'hi acumulaven restes d'enterraments, alguns dels quals amb cartronatge, amunte-

gats, però, per falta d'espai. A l'altre, en canvi, no hi havia absolutament res. Com si hagués estat preparat per col·locar-hi alguna cosa que no va arribar. El nombre d'enterraments i els canvis d'estil que es veuen en el ritual funerari (tipus de cartronatges) sembla que demostren que la tomba es va fer servir força temps. Una altra prova pot ser la presència de grafitis al mur occidental al costat de les portes dels annexos funeraris. Un grafit reproduïx la imatge d'un cavaller, un tema utilitzat en l'art funerari des de l'època hel·lenística per expressar la idea de l'heroització del difunt però que es va convertir en una imatge també molt freqüent a l'Egipte cristià.

Al damunt mateix del mur de la tomba on hi ha els grafitis es va alçar el mur occidental de tovot de la nau número 1. Les dues escenes pintades que s'hi van trobar eren justament en aquest punt, com si hi hagués una crida de les cambres subterrànies o una al·lusió a aquestes. Aquesta relació topogràfica de les pintures amb els grafitis de la tomba subterrània fa pensar que la superestructura de tovot ja es va construir, si no abans, en un moment tardà d'aprofitament de la tomba familiar concebuda amb una cambra o capella exterior, perquè és clar que la tomba es va fer servir des de l'època altimperial fins a mitjan segle IV dC o fins al final d'aquest segle, en el qual es va acabar de farcir totalment.

D'una banda hi ha representada una àguila amb les ales desplegadas i una creu egípcia, símbol de la vida. L'àguila, en el món romà altimperial, era un ésser psicopomp que s'emportava les ànimes cap al cel; es diu que en el context cristià podia significar, de vegades, una el·lipsi del Crist. No obstant això, l'àguila d'aquesta imatge no és necessàriament cristiana perquè diversos cartronatges pagans del segle III dC també la incorporen. Al costat de l'escena anterior, hi ha una referència cristiana explícita: Jonàs devorat per la balena. El cicle de Jonàs era una de les escenes predilectes de la imatgeria paleocristiana i va perdurar molt de temps en aquest repertori, especialment funerari, però era molt menys freqüent a l'Egipte cristià, tal com assenyala la doctora Erroux-Morfin en la seva publicació sobre aquesta imatge.

La capella funerària: rituals cristians d'enterrament i memòria

Com hem dit més amunt, la nau número 1 presenta dues fases de construcció-utilització i es relaciona, només parcialment, amb la resta d'estructures que s'estenen cap a l'est. Al mur oriental de la nau comença un conjunt completament cohesionat i caracteritzat per una disposició general a base de noves naus paral·leles però més complexes quant a la compartimentació interior (vegeu la figura 4). En efecte, en aquesta estructura hi ha espais de dimensions i característiques diferents com també una nova sala d'accés a una cripta funerària. Tot plegat permet d'entendre aquest conjunt com una capella funerària o lloc per a les reunions fúnebres de la comunitat cristiana. Som davant d'una sala on hi ha un banc corregut al llarg dels murs que devia servir, doncs, per al refrigeri fúnebre. A terra hi va aparèixer una gerra soterrada que contenia restes d'espines de peix i de pinyons com a part, probablement, de l'à-

Figura 4. Vista parcial de la capella cristiana.

pat ritual. Entre els cristians, el *refrigerium* vora la tomba expressava l'acte de refrescar la memòria dels morts i s'acostumava a fer amb aigua freda, pa, vi i altres menjars austers. Es pensa que aquesta tradició era, probablement, d'origen egipci. L'espai està decorat amb pintures: dues *tabulae ansatae* amb signes críptics i grafits gairebé il·legibles.

A banda dels rituals que es feien prop de la tomba el dia de l'enterrament i que es relacionaven amb la ingestió d'aliments, hi havia altres ocasions de trobada degudes a raons fúnebres. Entre els pagans, se celebrava el novè dia de la mort d'algú, el dol, el *novemdial*, amb un dinar pels morts o *cena ferialis*. Els cristians commemoraven el tercer, el setè, el trentè i el quarantè dia de la mort. Si els banquets fúnebres, a l'inici, van ser rebutjats pels cristians, durant el segle IV hi va haver un

afany renovat de celebració en aquests termes, és a dir, amb un autèntic banquet fúnebre o *epulum* i no pas un simple refrigeri. El banquet, però, es va anar canviant en un convit fraternal o *agape*, que significa «amor». Tanmateix, el que sempre ha caracteritzat els cristians respecte als pagans davant la mort ha estat la pregària. Probablement, doncs, la «capella funerària» d'Oxirrinc acollia les pregàries i lectures imprescindibles en la litúrgia fúnebre cristiana. De fet, l'estructura és prou gran i complexa —amb unes quantes reutilitzacions i alguns tancaments de portes, etc.— perquè s'hi puguin fer tots aquests actes rituals. En efecte, l'estructura havia de tenir altres sales a dalt, perquè es van trobar les restes de les escales. A més, van aparèixer diversos fragments de capitells, elements decoratius de finestres o de nínxols a la paret que no corresponen a cap element dels recuperats al pis inferior.

Tota l'estructura presenta restes de pintures murals que a hores d'ara s'estudien amb tots els detalls. A grans trets, s'hi poden distingir dues grans fases decoratives. En la primera, més austera pel que fa als colors i motius, es fan referències reiterades a la victòria cristiana sobre la mort mitjançant corones i creus monogramàtiques. Una escena representa fins i tot el qui deu ser el protagonista del trànsit, el difunt, i una parenta en dol (vegeu la figura 5). Unes altres restes de pintura fan al·lusió al marc arquitectònic on se celebra la litúrgia cristiana. La segona fase decorativa és molt més rica des del punt de vista iconogràfic i tècnic atès que s'hi fa més ús de colors i detalls gràfics per dibuixar una estructura arquitectònica que, en un marc tan palesament funerari, es pot considerar una capella martirial. Per tant, es pot pensar en una església establerta i organitzada que s'ocupava dels morts, una institució caritativa que garanteix una tomba per a tothom. No solament es cuidava dels morts, sinó també del culte de les relíquies dels màrtirs que, en aquella època, rebien la corona dels justos perquè eren vistos com un model de vida i de mort per a tots els fidels. Tot fa pensar en una *memoria*, un lloc de commemoració de l'Església cristiana egípcia, no pas copta, si fem cas de l'idioma, sinó una església urbana i cosmopolita fidel, probablement, al patriarca d'Alexandria.

EL SALVAMENT D'URGÈNCIA DE LES PINTURES MURALS

L'excavació de la necròpolis d'Oxirrinc va requerir, des del primer moment, la intervenció de professionals de la restauració per resoldre, fonamentalment, el problema de la conservació dels elements pictòrics. Roger Xarrié va prendre la responsabilitat de la restauració l'any 1999, quan es van reprendre les excavacions a l'àrea de l'anomenada *capella copta*. Les estructures que hem descrit estaven decorades amb un interessant conjunt de pintures murals de contingut cristià que s'ha anat ampliant en les campanyes successives i que demana, per tant, una atenció especial des del punt de vista de la conservació i restauració.

Figura 5. Pintura mural en què hi ha una creu monogramàtica i dos personatges.

La tasca que calia fer

La missió consistia a arrencar i traspasar diversos fragments de pintura mural. L'any 1999, els fragments conservats estaven situats en dues parets, l'una davant de l'altra; representaven, en un cas, una corona funerària cristiana amb inscripció i, en l'altre, una composició de dos personatges sota una corona i una creu monogramàtica. La primera mesurava 60 cm × 1 m i l'altra, 1,75 m × 1,20 m.

Quan vam arribar al jaciment, vam comprovar l'estat de les pintures, que semblava bastant bo. Hi havia algunes rascades i s'havia perdut una part de la cara d'un personatge de l'escena més complexa. La pintura era monocroma de color vermell i era executada al tremp de cola sobre una preparació de guix. El mur que aguanta-

va la paret era fet de peces de tovot, un material molt ben adaptat a les condicions climatològiques locals però que demana un arrebossat i algunes atencions per resistir als efectes del vent del desert. En un dels casos, el fragment de mur conservat tenia poca base de suport, de manera que fins i tot en perillava l'estabilitat. A més, els arqueòlegs de l'expedició necessitaven excavar per la part posterior del mur, cosa que hauria deixat la paret sense cap punt de suport. L'arrencament era necessari i inqüestionable. O es cobrien els murs i es deixava d'excavar o s'intervenien.

Procés d'intervenció en l'arrencament

L'arrencament es fa aplicant sobre el mur una tela de gassa impregnada de Paraloid B-72 rebaixat al 30 % amb acetona. L'operació d'arrencament demana, per fer-se correctament, la conjuminació d'uns quants factors (vegeu la figura 6). L'any 1999 les condicions climàtiques eren molt bones; malgrat ser al final del mes de novembre, al migdia feia una temperatura d'uns 25 °C i una humitat relativa del 20 %; aquests dos factors tan favorables, units al sol intens, facilitaven un bon arrencament. Ara bé, el vent sovint bufava amb força i, en conseqüència, aixecava sorra, cosa que donava molts problemes sobretot quan ja s'havia aplicat la resina sintètica sobre el mur i encara era mordent. Per aquest motiu, vam demanar als treballadors que no excavessin als voltants de les pintures mentre aplicàvem el Paraloid líquid al mur.

Els primers dos dies ens vam dedicar a eliminar del mur concrecions de les sals solubles, compostes principalment de clorur, amb la punta d'un bisturí. Hi havia bastants irregularitats produïdes per la solidificació de la sorra sobre el sulfat càlcic del mur. Un cop netejada la paret, hi vam donar la primera capa de Paraloid B-72 amb una tela de gasa amb la trama no gaire oberta. Aquest sistema és molt senzill: s'enrotlla la tela i es deixa a la part superior del mur amb uns pesos perquè el vent no se l'emporti; tot seguit s'aplica a la tela el Paraloid B-72 dissolt amb acetona amb una brotxa; després d'haver-l'hi aplicat d'una manera generosa, es desenrotlla a poc a poc la tela sobre la pintura de dalt a baix. En arribar el moment d'aplicar aquest sistema en el conjunt de la corona i creu monogramàtica, vam optar per fer-ho en dues etapes, de manera que en comptes d'untar tot el mur, el vam dividir en dues parts perquè així evitàvem que la resina s'assequés a mig procés.

Tota la intervenció d'arrencament era seguida atentament pels supervisors egipcis, que en alguns casos es prestaven a col·laborar. Nosaltres ja teníem Ahmed, el nostre col·laborador que era el restaurador de l'equip del senyor Mahmud Hamza, codirector de l'excavació. En l'arrencament d'ambdues pintures es va seguir el mateix procediment amb una diferència, però: en la pintura que representa una corona funerària cristiana amb inscripció, es va optar per donar gruix al mur amb vista a l'arrencament, és a dir, es va descarnar amb una planxa d'alumini uns 5 cm profunditat, es va col·locar una fusta davant de la pintura i es van unir pels extrems la tela i la fusta amb claus per tal que al arrencar la pintura no s'esmicolés. Pel que fa al cris-

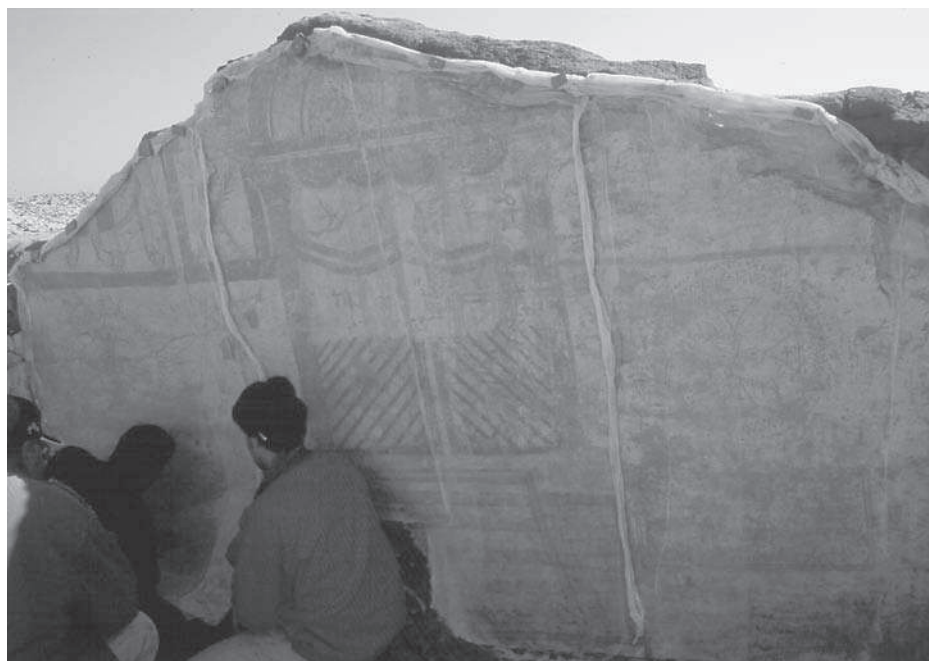

Figura 6. El restaurador, Roger Xarrié, arrencant una pintura mural.

mó, el vam dividir en dues parts, vam fer un tall horitzontal a una altura mitjana seguint el dibuix i sense afectar la cara del personatge, la qual cosa ens va permetre treballar més còmodament. Vam fer l'arrencament de baix a dalt a fi que la sorra no obstaculitzés el pas de la planxa d'alumini. Un cop arrencades, vam dur les teles al magatzem, que també feia de taller, i allà mateix vam fer el traspàs.

El procés del traspàs

La substància utilitzada per fer el traspàs va ser el caseïnat càlcic en la fórmula següent: 120 g de caseïna, 350 g de calç amarada, 500 ml d'aigua i 20 g de PVA. Vam portar la caseïna de Barcelona, com també el Paraloid B-72, perquè tots aquests productes són molt difícils de trobar a Egipte. Havíem comprat el PVA al Caire; només faltava la calç amarada. L'únic problema va ser que la que ens van proporcionar no era amarada sinó en estat sòlid; així és que la vam haver de triturar i posteriorment hi vam afegir l'aigua. Quant al procés de traspàs, en primer lloc, per tal de deixar-lo amb el mínim gruix possible, vam fer saltar les irregularitats del dors de la pintura mitjançant abrasió amb paper de vidre i a les zones més gruixudes amb ganivets esmolats de ferro. Un cop arribats al nivell adequat, vam estucar les llacunes produïdes pels orificis que presentava el mur i que, consegüentment, no tenien pintura. Per

a l'estuc, vam aprofitar les restes en pols de les zones rebaixades i hi vam afegir caseïnat càlcic com a aglutinant, de manera que vam crear una pasta adequada amb què vam omplir per mitjà d'una espàtula les llacunes que hi havia.

Vam estendre la pintura sobre un suport de fusta i en vam fixar els marges amb claus separats uns 5 cm a fi que la humitat que desprèn el caseïnat càlcic no contraigués la tela. Els claus també ens servien per estendre millor la tela del dors atès que la trama de la gassa ho permetia. Arribats en aquest punt, només quedava donar una capa de caseïnat càlcic al dors de la pintura per mitjà d'una brotxa, estendre la tela de gasa i tornar a aplicar el caseïnat sobre la tela. Les bones condicions climàtiques de la zona afavorien un asseccament ràpid del caseïnat càlcic. Així, doncs, l'endemà en vam donar la segona capa pel mateix sistema i el vam deixar assecar. El suport triat per dipositar-hi la pintura va ser un conglomerat de fusta de 13 mm. Evidentment, no és el millor suport, però a El-Bahnasa no hi havia cap altra alternativa. Ens havien proporcionat, de primer, una planxa de DM de 20 mm, però com que era una peça de làmines de cartró sobreposades, hi havia un alt risc de degradació perquè havíem adherit la pintura a la planxa amb PVA, que hauria estovat el cartró i debilitat el suport. En aquests casos, a manca d'Aerolam, la millor solució és un contraplacat de 13 mm.

Durant la campanya del 2000 es va continuar tots aquests processos arrencant les noves pintures murals descobertes i restaurant les que ja eren al magatzem. Cal destacar que aquestes operacions s'han facilitat traslladant les pintures descobertes durant les primeres campanyes de 1992 i 1993, a més de la resta d'antiguitats, des del magatzem d'El-Aixmunein, on es conservaven, fins al nou magatzem de la missió a El-Bahnasa mateix, inaugurat el 1999.

BIBLIOGRAFIA DE LA MISSIÓ:

- EQUIP DE LA MISSIÓ CATALANOEGÍPCIA A OXIRRINC. «Excavaciones arqueológicas en Oxirrinc (Egipto)», *Revista de Arqueología*, 14-19, XIV, 146, juny de 1993.
- ERROUX-MORFIN, M. «L'oxyrhynque et le monstre de Jonas» *Études Coptes*, V, Cahiers de la Bibliothèque Copte, 10, p. 7-14, Paris-Lovaina, 1999.
- O'CALLAGHAN. «Lettre concernant un prêt d'argent», *Chronique d'Égypte*, LXX, p. 189-192, Bruxelles, 1995.
- PADRÓ, J.; HAMZA, M.; GONZÁLVIZ, L.; SUBÍAS, E.; ERROUX-MORFIN, M.; MASCORT, M. T.; TAULÉ, M. A.; IBRAHIM, H. «Informe preliminar sobre la campanya d'excavacions de 1992 al jaciment d'Oxirrinc (El-Bahnasa, província de Mínia)», *Nilus*, 2, p. 5-15, 1993.
- PADRÓ, J.; GONZÁLVIZ, L.; MASCORT, M.; SUBÍAS, E.: «Excavacions arqueològiques a Oxirrinc (El Bahnasa, Egipte)», *Tribuna d'Arqueologia* (1994-1995), 161-173, Barcelona, 1996.
- PADRÓ, J.; HAMZA, M.; MARÍ, LL.; AMER, H. I.; MASCORT, M. «Informe preliminar sobre les campanyes arqueològiques de la missió catalano-egípcia a Oxirrinc corresponents als anys 1995 i 1996», 5, p. 10-12, 1996.

PADRÓ, J.; HAMZA, M.; ERROUX-MORFIN, M.; SUBÍAS, E.; IBRAHIM, H.; GONZÁLVEZ, L.; MASCORT, M. «Fouilles archéologiques à Oxyrhynchos, 1992-1994», *Proceedings of the Seventh International Congress of Egyptologists (Cambridge 1995)*, p. 823-828, Leuven, 1998.

PADRÓ, J. «Oxirrinco. Noticia sobre las primeras campañas de excavaciones», *Egipto, 200 años de investigación arqueológica*, p. 120-121, Madrid, 1998.

PADRÓ, J. «Notícia sobre la campanya de la missió arqueològica d'Oxirrinco corresponent a l'any 1998», *Nilus*, 8, p. 20-21, 1999.